О. КНЕЙСЛЕР,
к.е.н., доцент, Тернопільський національний економічний університет

Теоретико-прагматичні підходи до визначення сутності перестрахування

Розглянуто теоретичний та прикладний підходи до з'ясування сутності перестрахування. За теоретичним підходом визначено економічну сутність перестрахування. Відповідно до прагматичного підходу уточнено сучасне змістове наповнення дефініції «перестрахування».

Рассмотрены теоретический и прикладной подходы к выяснению сущности перестрахования. По теоретическому подходу определена экономическая сущность перестрахования. Согласно прагматическому подходу уточнено современное содержательное наполнение дефиниции «перестрахование».

The theoretical and practical approaches to determining of reinsurance are considered. Economic essence of reinsurance is defined in the theoretical approach. Content semantic of reinsurance definitions is specifically of according to the pragmatic approach.

Постановка проблеми. В умовах утвердження ринкових засад господарювання особливе місце в системі страхових відносин належить перестрахуванню, яке сприяє мінімізації ризиків страховиків, підвищенню рентабельності їх страхових операцій та забезпеченню виконання ними страхових зобов'язань. Однак у вітчизняній страховій науці відсутні ґрунтовні розробки в сфері перестрахування, що приводить до поглиблення проблем теоретико-методологічного характеру та безпосередньо відображається у практичній діяльності перестраховиків. Тому все більшої актуальності набувають дослідження категоріального апарату у цій царині.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Висвітлення теоретичних основ перестрахування здійснюється науковцями в різних галузях. Найбільш розповсюджені дослідження перестрахувальних відносин характерні для права та актуарної математики. Водночас в економічній та страховій науках практично відсутні фундаментальні праці з перестрахування. Разом із цим сутність перестрахування як економічного явища ніколи не ігнорувалася. Вихідні домінанти теорії перестрахування відображені у працях Д. Бланда, О. Гаманкової, Ю. Журавльова, М. Каминкіної, М. Мниха, І. Постнікової, К. Пфайффера, С. Осадця, Т. Татаріної, К. Турбіної та ін.

Мета статті. Зважаючи на те, що питання сутності перестрахування залишаються малодослідженими і напрацювання теорії перестрахування є недостатніми, основну увагу зосередимо на найголовніших концепціях та напрямах, які мають місце в процесі еволюції страхової науки, що допоможе усебічно підійти до висвітлення сутності перестрахування.

Виклад основного матеріалу. В економічній і страховій літературі подаються різноманітні трактування поняття перестрахування, проте найбільш вживаними серед них є такі визначення, згідно з якими перестрахування практично ототожнюється із страхуванням. Так, вітчизняний науковець Я.П. Шумелда, спираючись на тлумачення перестрахування як нового страхування, укладеного за новим полісом на один і той же застрахований ризик з метою забезпечення страховика від ризиків, взятих ним на страхування раніше, стверджує, що «це визначення породило ще одну дефініцію: перестрахування – це страхування страховиків» [25, с. 307]. Професор В.Д. Базилевич зазначає, що «перестрахування – це страхування особливого виду» [2, с. 400]. Аналогічне бачення поняття перестрахування використовується у практиці зарубіжних авторів. Зокрема, М.Г. Каминкіна і Є.Є. Солнцева характеризують перестрахування «як страхування ризиків, прийнятих страховиком» [10, с. 13], К. Пфайффер підкреслює, що «перестрахування в істинному розумінні – це страхування» [17, с. 9].

Однозначним є підхід до визначення перестрахування і в нормативно-правових та законодавчих документах. Зокрема, у національних законодавчих актах більшості країн світу перестрахування переважно визначається як нове самостійне страхування (Великобританія), страхування страховиків або страхування ризиків (Німеччина), страхування надлишкових зобов'язань (Словенія) [21, с. 40–41]. Аналогічним є тлумачення перестрахування в українському страховому законодавстві [16]. Відповідно перестрахування розглядається як своєрідний гарант виконання зобов'язань страховика перед страхувальником. У законі чітко прописано учасників перестрахувального процесу, вказано на договірні відносини між ними.

Безумовно, перестрахування і страхування тісно пов'язані. Однак позиція авторів щодо тотожності цих двох понять є суперечливою та дискусійною, а тому зазнала певної критики у науковій літературі. Скажімо, Л.В. Супрун критикує підхід до трактування перестрахування «як страхування страховиків» і вказує на те, що «прямий страховик за допомогою перестрахування ні від чого себе не страхує, тому що віддаючи у перестрахування певну частину ризику, відповідає лише за власне утримання. І тільки у тих випадках, коли перестраховик не виконує зобов'язань за договором перестрахування, прямий страховик має відшкодувати страхувальнику всю страхову суму» [20, с. 103]. Як зазначає П. Вержбицька, перестраховик, прийнявши частину ризику у перестрахування, захищає інтерес страховика лише у цій частині [4, с. 37], але при цьому страховик залишається повністю відповідальним перед страхувальником. Відповідно при настанні страхового випадку страховик зобов'язаний виплатити страхове відшкодування страхувальнику в повному обсязі, після чого перестраховик роз-

© О. КНЕЙСЛЕР, 2011

раховується за своїми зобов'язаннями із прямим страховиком, повертаючи йому частину страхового відшкодування, пропорційно до участі в страховому процесі. Тобто страховик за допомогою перестрахування частково компенсує понесені витрати на страхові виплати, а відтак страхує себе від ризику невиконання обов'язків перед страхувальниками.

Отже, в науковій літературі донині ведуться дискусії стосовно ототожнення і розбіжностей страхування та перестрахування, з'ясування спільних і відмінних ознак. Водночас погляди більшості дослідників природи перестрахування розділяються за двома напрямами: одні науковці практично ототожнюють економічний характер страхових та перестрахувальних відносин, а відтак досліджують перестрахування у системі функціонування економічної категорії страхування, інші – наділяють ці два поняття відмінними правовими ознаками та особливими юридичними характеристиками, а тому розглядають перестрахування як окрему галузь страхових відносин. Відсутність серед науковців єдиного підходу до характеристики природи перестрахувальних відносин є основною причиною дискусій і стосовно визначення сфери їх поширення. Відтак зблизити в певній мірі протилежні позиції учасників дискусії щодо можливості ідентифікації перестрахувального напряму страхової науки, на нашу думку, допоможе виокремлення теоретичного і прикладного підходів до з'ясування сутності перестрахування та його сучасного змістового наповнення.

Суть теоретичного підходу полягає у визначенні економічної сутності перестрахування. Як зазначає Т.А. Ротова «з фінансово-економічної точки зору перестрахування – це система економічних відносин, згідно з якою страховик, беручи на страхування ризики щодо захисту майнових інтересів фізичних і юридичних осіб, частину відповідальності за ними з урахуванням своїх фінансових можливостей передає на узгоджених умовах з метою створення збалансованого страхового портфеля, забезпечення рентабельності страхових операцій, фінансової стійкості та платоспроможності» [18, с. 335]. У цьому визначенні автор зосереджує основну увагу на предметі страхування, меті і завданнях перестрахувальної діяльності для прямого страховика. Однак таке трактування перестрахування не розкриває в повній мірі його економічну сутність, оскільки у ньому не розкритий предмет перестрахувальних відносин, не зазначено фінансові умови передачі частини відповідальності за прийнятими ризиками та не чітко вказані суб'єкти перестрахувальних відносин. Аналогічним є підхід до пояснення економічного змісту перестрахування у В.В. Шахова [23, с. 186], В.Т. Александрова [1, с. 218–219].

Досліджуючи економічну сутність перестрахування, К.Є. Турбіна наголошує на участі перестраховика на визначених умовах і за певну плату в перерозподілі застрахованого ризику між прямим страховиком і перестраховиком і його участі в покритті збитків, які зобов'язаний оплатити прямий страховик у зв'язку із страховими виплатами, що настали за прийнятими на страхування ризиками [21, с. 39]. Дослідниця зазначає учасників перестрахування, його призначення. Однак доцільно конкретизувати це визначення в частині джерела забезпечення перестрахувального захисту.

Фінансовий аспект перестрахувальних відносин виокремлює у визначенні перестрахування І.Ю. Постнікова, розуміючи цю дефініцію як «відносини між учасниками ринку перестрахування з приводу надання частини капітальної фінансової ємності перестраховика страховику (перестрахувальнику, цеденту) з метою прийняття застрахованих ризиків і відшкодування частини понесених страхових виплат в межах даної ємності за визначену договором перестрахування плату (перестрахувальну премію)» [15, с. 33]. Автор підкреслює такі основні елементи перестрахувальних відносин, як застрахований ризик; компенсація частини страхових виплат страховика; перестрахувальні премії як плата за надання перестрахувального захисту страховику. Проте таке трактування поняття перестрахування потребує уточнення щодо визначення капітальної фінансової ємності та джерел її формування. Фінансова природа перестрахування визнається й зарубіжними науковцями, які стверджують, що «усі договори страхування і перестрахування мають фінансову основу» [26, с. 86], а «послуги, які надає страховик, носять майже завжди фінансовий характер...» [26, с. 143].

Отже, за теоретичним підходом у більшості визначень перестрахування розглядається як сфера фінансово-економічних відносин, природа яких є спільною із страховими відносинами. Погляд на перестрахування як сукупність фінансово-економічних відносин у страховій сфері дає змогу об'єднати його із страхуванням у межах однієї економічної категорії. «А сама категорія «відносини» є однією з фундаментальних (уперше її обґрунтував ще Аристотель), оскільки вона характеризує взаємозалежність елементів певної системи, а з ускладненням останньої – взаємозалежність окремих підсистем» [5, с. 43]. При цьому перестрахувальним відносинам притаманні усі ознаки економічної категорії страхування, а тому економічні відносини у перестрахуванні характеризують їх належність до системи страхових відносин.

Неоднозначні погляди вчених-економістів та науковців на специфіку природи перестрахувальних відносин, їх глибинний характер є основою визначення сутності перестрахування з позицій прикладного (прагматичного) підходу. Згідно з таким підходом дефініція перестрахування трактується як «форма», «вид», «галузь», «операція», «процес». Водночас у науковій літературі особливо дискусійним є питання про належність перестрахування до виду, галузі або спеціальної форми страхування, а у чинному страховому законодавстві відсутні норми, які б чітко визначали місце перестрахування у системі страхових відносин.

Скажімо, «як спеціальну форму страхування між страховими компаніями, яка передбачає передачу ризику від одного до іншого страховика», характеризує перестрахування Т.А. Федорова [14, с. 90]. Аналогічну позицію займають М.Г. Каминкіна та Є.Є. Солнцева, які наголошують, що «...пе-

перестрахування є своєрідною у відомому смислі формою страхування, тому при проведенні перестрахувальних операцій керуються тими ж принципами: наявність страхового інтересу, відшкодування збитків, найвищий ступінь доброї волі» [10, с. 14]. Загальновідомо, що у чинному страховому законодавстві чітко визначено дві форми страхування: добровільну і обов'язкову. А тому, про яку специфічну форму страхування ведуть мову згадані автори, трактуючи перестрахування, невідомо. Водночас варто зазначити, що саме за формою суттєво відрізняються між собою договори страхування і перестрахування. Так, для укладання страхового договору страхове законодавство передбачає чітку регламентацію сторін та обов'язкові умови досягнення згоди між ними. При цьому жодних вимог до порядку укладення договору перестрахування чинні законодавчі акти не передбачають. І як зазначає К. Пфайффер «у зв'язку з відсутністю чинного законодавчого регулювання, обсяг перестрахувального покриття у кожному конкретному випадку визначається у договорі перестрахування з врахуванням наявної практики. Сторони користуються повною свободою договору, що дозволяє їм вибрати обсяг перестрахувального покриття у відповідності до особливих вимог прямого страховика і найбільш зручну та необхідну форму договору» [17, с. 3].

Р.Т. Юлдашев стверджує: «Перестрахування (Reinsurance) – це операція, згідно з якою страховик, беручи на страхування ризики, частину відповідальності за ними (з урахуванням своїх фінансових можливостей) передає на узгоджених умовах іншим страховикам (перестраховикам) з метою створення збалансованого страхового портфеля, забезпечення фінансової стійкості та рентабельності страхових операцій» [27, с. 398]. У визначенні автор зазначає мету перестрахувальної діяльності, механізм її здійснення.

К.А. Граве та Л.А. Лунц визначають перестрахування як угоду між страховими товариствами, за яким одне страхове підприємство зобов'язане відшкодувати іншому страховому підприємству суму або частину суми, яку останній виплачує клієнту за договором майнового або особистого страхування [6, с. 8]. У даному трактуванні авторами не зазначено умови договірних відносин, а серед видів страхування не вказано страхування відповідальності. Однак тлумачення дефініції перестрахування як операції або угоди є досить вузьким, оскільки не висвітлює глибинні основи перестрахувальних відносин, а тому не розкриває в повній мірі їх економічну сутність.

У радянські та пострадянські часи найбільш поширеним серед науковців є визначення перестрахування як «передачі страховиком (перестрахувальником) прийнятої на себе за договором відповідальності іншому страховику (перестраховику) в частині, яка перевищує максимальний розмір власного утримання» [7]. У поданому вище визначенні авторами частково характеризується економічна природа перестрахування. При цьому з юридичної точки зору слова «передача частини відповідальності іншому страховику» означають передачу боргу, тобто заміну особи на стороні боржника. Однак таке твердження не відповідає сутності перестрахувальних відносин, оскільки на практиці при перестрахуванні відповідальним перед страхувальником за прийнятими страховими зобов'язаннями залишається прямий страховик. Водночас відповідальність – це санкції за невиконання або неналежне виконання прийнятих зобов'язань. Тому більш лаконічним буде визначення вітчизняного ученого В.Д. Базилевича, який під перестрахуванням розуміє «процес передачі частини взятих на себе ризиків іншим страховикам з метою створення такого страхового портфеля, який би забезпечував стійкість і рентабельність страхових операцій» [2, с. 400]. При цьому зазначимо, що тлумачення перестрахування як процесу не в повній мірі розкриває його економічну сутність, так як звужує предмет перестрахувальних відносин.

У Законі України «Про страхування» та в науковій літературі неоднозначним є підхід щодо встановлення місця перестрахування у системі страхових відносин. Скажімо, у чинному страховому законодавстві перестрахування розглядається як вид страхової діяльності або галузь страхування [8]. Як самостійну галузь страхування, що забезпечує захист прямого страховика (цедента) від можливих фінансових втрат, якщо б йому необхідно було б здійснювати виплати за укладеними договорами страхування, не маючи перестрахувального покриття, трактує перестрахування К. Пфайффер [17, с. 3]. Автор, досліджуючи перестрахувальні відносини, вказує на особливі методи і практику перестрахування, зазначає його специфіку, що дає змогу виокремити перестрахування у системі страхових відносин.

У російській і вітчизняній літературі існує точка зору, відповідно до якої перестрахування досліджується як особливий вид страхування, специфіка якого полягає у принципі розподілу відповідальності між страховиками [19, с. 31]. Як «окремий незалежний вид страхування, який забезпечує відшкодування конкретного збитку, навіть якщо мова йде про життя людини та нещасні випадки», трактує перестрахування В.М. Мних [12, с. 7]. При цьому він вказує на такі особливості перестрахувальних відносин:

1. Це справжнє страхування, а не угода між партнерами, як вважалося раніше. Ризик, який бере на себе страховик, – це так званий оригінальний ризик, який є основним об'єктом договору перестрахування.

2. Другою стороною в договорі перестрахування може бути тільки страховик. Між перестраховиком і страхувальником немає правовідносин.

Водночас російські та вітчизняні науковці розглядають перестрахування у розрізі окремих видів страхування, зокрема, як різновид майнового страхування або як страхування підприємницьких ризиків. Скажімо, Ю.Б. Фогельсон, К.Ю. Бубнова, А.К. Івлєва стверджують, що зменшення майна страховика (перестрахувальника) у разі виплати страхового відшкодування чи страхової суми відбувається при настанні двох подій: страхового випадку за оригінальним договором і виконання узятого зобов'язання [3, с. 349; 9, с. 21; 22,

с. 226]. При цьому майновий інтерес прямого страховика, на думку вчених, виникає як при майновому, так і при особистому страхуванні, а перестраховик у будь-якому випадку зобов'язаний компенсувати прямому страховику частину страхової виплати за договором страхування. Саме з міркувань компенсаційного характеру перестрахувальних відносин науковці трактують перестрахування як вид майнового страхування. Поділяючи таку позицію, В.М. Мних наголошує, що майновий інтерес страховика (перестрахувальника) є характерною особливістю об'єкта перестрахування та правовою підставою для визначення перестрахування як виду майнового страхування [13, с. 109]. Дозволимо собі не погодитися з таким підходом до визначення перестрахування, обґрунтовуючи власну думку певними положеннями. Перестраховик може забезпечувати перестрахувальний захист прямому страховику у вигляді компенсації частини страхових виплат за будь-якими договорами та видами страхування. При цьому предмет договору страхування охоплює майнові інтереси, пов'язані не лише з майновим страхуванням, а й особистим страхуванням та страхуванням відповідальності. Тому обмежувати договірні відносини у перестраховуванні лише майновим страхуванням недоцільно.

Російські учені Є.А. Суханов, Ю.К. Толстой під перестрахуванням розуміють страхування підприємницьких ризиків страховика (перестрахувальника), тобто страхування можливого недоотримання підприємницького доходу у результаті виплати страхового відшкодування або страхової виплати за основним договором страхування [11, с. 326]. Однак застосування до договорів перестрахування правил із страхування підприємницьких ризиків є неприйнятним у перестрахувальній практиці. І як зазначають А.К. Шихов, А.А. Шихов, застосування у перестраховуванні правил страхування підприємницьких ризиків є помилковим, оскільки не враховує суттєвих відмінностей у безпосередній причині виникнення, сутності і характері економічних відносин страхування підприємницьких ризиків і перестрахування [24].

К.Є. Турбіна, Л.В. Супрун розглядають перестрахування як самостійний вид підприємницької діяльності, якому притаманні власний перестрахувальний договір, особливі суб'єкти, об'єкт та предмет дослідження [20, с. 102–104; 26]. Так, перестрахувальна діяльність в ринковій економіці здійснюється на комерційних засадах, виступаючи важливим напрямом підприємницької діяльності. Перестраховики шляхом реалізації перестрахувальних послуг, з одного боку, забезпечують перестрахувальний захист прямого страховика щодо виконання ним прийнятих страхових зобов'язань перед страхувальниками, з іншого – займаються комерційною діяльністю з метою отримання прибутку. Відповідно перестрахування можна вважати видом діяльності (бізнесу), однак непереконливими є аргументи науковців щодо його ідентифікації як самостійного напряму підприємництва.

Отже, відповідно до прагматичного підходу перестрахування доцільно трактувати:

- з управлінської позиції – як метод управління ризиками прямого страховика щодо захисту його майнових інтересів, пов'язаних із забезпеченням додаткових гарантій виконання страхових зобов'язань перед страхувальниками за договором страхування;
- з організаційно-правової позиції:

– як вид діяльності (бізнесу), відповідно до якого страховик, приймаючи на страхування ризики, частину відповідальності за ними передає іншим страховикам (перестраховикам) на узгоджених умовах з метою компенсації частини страхових виплат, здійснених на користь страхувальників;

– як форму організації резервів перестраховика за рахунок перестрахувальної премії, що надходить від прямого страховика як плата за отримання перестрахувального захисту;

- з юридичної позиції – як цивільно-правові відносини, які передбачають обов'язок перестраховика компенсувати частину страхових виплат, здійснених прямим страховиком за договором страхування в разі настання страхової випадку.

Таке різнобічне трактування перестрахування можна пояснити тим, що перестрахування є доволі динамічним і багатогранним явищем, а тому досить складно в одному визначенні розкрити усі його сутнісні ознаки, форми вияву та специфіку функціонування. Вважаємо, що обидва підходи (і теоретичний, і прагматичний) мають право на існування, адже вони не суперечать, а доповнюють один одного, сприяючи повному розкриттю економічної сутності досліджуваного об'єкта. Водночас саме тлумачення перестрахування з позиції перестрахувальної практики характеризують його особливості та неповторну природу.

Висновки

Враховуючи напрацювання сучасної страхової науки та певним чином зближаючи теоретичний і практичний підходи до трактування перестрахування, сформулюємо власне визначення досліджуваної дефініції. На нашу думку, перестрахування – це сукупність перерозподільних відносин, що виникають між учасниками формування, розподілу і використання цільових фондів грошових коштів, призначених для забезпечення перестрахувального захисту. Водночас зазначимо, що суперечності у визначенні наукового терміну «перестрахування», багатоваріантність його трактування, диференціація і протилежність значень певною мірою є джерелом подальшого розвитку як галузі перестрахування зокрема, так і страхової науки загалом.

Література

1. Александров В.Т., Бандурка О.І., Ворона О.І. та ін. Страхова справа: підруч. / В.Т. Александров, О.І. Бандурка, О.І. Ворона та ін. – Київ: НВП «АВТ»; Харків: Видавничий центр НТУ «ХПІ», 2003.

2. Базилевич В.Д. Страхування: підруч. / В.Д. Базилевич. – К.: Знання, 2008. – 1019 с.

3. Бубнова К.Ю. К вопросу о правовой природе договора перестрахования / К.Ю. Бубнова // Актуальные проблемы гражданского права. – М., 2003. – Вып. 6. – С. 349.

4. Вержбицкая П. Некоторые теоретические аспекты перестрахования / П. Вержбицкая // Финансы. – 1998. – №12. – С. 35–37.

5. Гаманкова О.О. Ринок страхових послуг України: теорія, методологія, практика: моногр / О.О. Гаманкова. – К.: КНЕУ, 2009. – 283 с.

6. Граве К.А., Лунц Л.А. Страхование / К.А. Граве, Л.А. Лунц. – М.: Государственное Издательство юридической литературы, 1960. – 67 с.

7. Журавлев Ю.М., Секерж И.Г. Страхование и перестрахование (теория и практика). – М.: Издательский центр СО «Анкил», 1993. – 184 с.

8. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про страхування» №2745–III за станом на 1 грудня 2008 року / Режим доступу: www.rada.gov.ua

9. Ивлева А.К. Договор перестрахования как договор страхования: общее и особенное / А.К. Ивлева // Страховое право. – 2004. – №4. – С. 21.

10. Камынкина М.Г., Солнцева Е.Е. Перестрахование. Практическое руководство для страховых компаний / М.Г. Камынкина, Е.Е. Солнцева. – М., 1994. – 137 с.

11. Гражданское право: Учебник. – Ч. 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого.

12. Мних М.В. Перестрахування: посіб. для студ. вузів / М.В. Мних. – К.: Знання України, 2004. – 96 с.

13. Мних М.В. Страхування в Україні: сучасна теорія і практика: підруч. / М.В. Мних. – К.: Знання України, 2006. – 284 с.

14. Основы страховой деятельности: ученик / Отв. ред. проф. Т.А. Федорова. – М.: Издательство БЕК, 2002. – 749 с.

15. Постникова И.Ю. Теория перестрахования: моногр. / И.Ю. Постникова. – М.: ОАО «Московская типография «Транспечать», 2009. – 144 с.

16. Про внесення змін до Закону України «Про страхування»: Закон України // Вісник Верховної Ради. – 2004 – №7.

17. Пфайффер К. Введение в перестрахование. / К. Пфайффер. – М.: Анкил, 2000. – 155 с.

18. Ротова Т.А. Страхування: навч. посіб. – 2–ге вид. переробл. та допов. / Т.А. Ротова. – К.: Київ. нац. торг.–екон. ун–т, 2006. – 400 с.

19. Страхове право. Навч. посіб. / за ред. Ю.О. Заїки. – К.: Істина, 2004.

20. Супрун Л.В. Поняття перестрахувальної діяльності та перестрахової компанії / Л.В. Супрун // Наукові записки. Том 53. Юридичні науки, 2006. – С. 101–104.

21. Турбина К.Е. Тенденции развития мирового рынка страхования / К.Е. Турбина. – М.: Анкил, 2000. – 320 с.

22. Фогельсон Ю.Б. Комментарий к страховому законодательству. – М., 2002. – 284 с.

23. Шахов В.В. Страхование: Учеб. для вузов / В.В. Шахов. – М.: Анкил, 2002. – 248 с.

24. Шихов А.К., Шихов А.А. О содержательности точности элементов понятийного апарата страхования / А.К. Шихов, А.А. Шихов // Страховое право. – 2006. – №1. – С. 2–17.

25. Шумелда Я.П. Страхування: навч. посіб. Видання друге, розширене / Я.П. Шумелда. – К.: Міжнародна агенція «БІЗОН», 2007. – 384 с.

26. Экономика страхования и перестрахования. – М.: Издательский центр «Анкил», 1996. – 224 с.

27. Юлдашев Р.Т. Страховой бизнес: Слов.–справ. / Р.Т. Юлдашев. – М.: АНКИЛ, 2005. – 803 с.